

PIOTR RACHWAŁ

STAN BADAŃ NAD DEMOGRAFIĄ LUBELSZCZYZNY W XVI-XIX WIEKU

Dorobek polskich badań demograficzno-historycznych omówiono już kilkakrotnie. Pierwszą próbę podjęła Irena Gieysztorowa¹ (do początku lat 70. XX w.). Pretekstem do kolejnego podsumowania była 100. rocznica polskiej demografii historycznej. W 1984 r. ukazał się artykuł Zygmunta Sułowskiego², który szeroko omówił stan badań, wskazał na obszary dotąd zaniedbane oraz wyznaczył pilne postulaty badawcze. Na początku obecnego stulecia próbę syntetycznego ujęcia zaprezentował Cezary Kukło³. W szczegółowy sposób dokonał on prezentacji dorobku rodzimych badaczy w trzech ostatnich dekadach XX w. Także w wydanej niedawno monumentalnej pracy tego autora⁴ znajdziemy wyczerpujące omówienie polskiej literatury demograficznej, co istotne – zestawione z osiągnięciami badaczy z innych krajów europejskich. Cennym uzupełnieniem wiedzy z zakresu piśmiennictwa demograficznego jest wydana ostatnio bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 r.⁵

Dr PIOTR RACHWAŁ – adiunkt Katedry Nauk Pomocniczych Historii KUL; adres do korespondencji: Al. Raławskie 14, 20-950 Lublin; e-mail: piotrach@kul.pl

¹ I. GIEYSZTOROWA, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 31-49.

² Z. SUŁOWSKI, *Stulecie polskiej demografii historycznej (1882-1982)*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 15(1984), s. 9-35 (dalej: PDP).

³ C. KUKŁO, *Polska demografia przeszłości u progu XXI wieku*, PDP 22(2001), s. 7-32.

⁴ TENŻE, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 17-50.

⁵ P. ŁOZOWSKI, *Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 roku*, w: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski i C. Kukło, Białystok 2014.

Celem pracy jest prezentacja stanu badań z zakresu demografii historycznej na Lubelszczyźnie⁶. Wspomniane powyżej publikacje o charakterze przeglądowym z oczywistych względów poruszają tę kwestię w ograniczonym zakresie⁷. Struktury administracyjne Polski przedrozbiorowej formowały się ewolucyjnie w ciągu stuleci, tak też było w przypadku ziemi lubelskiej, później województwa lubelskiego, w końcu szeroko rozumianego regionu lubelskiego, który pod koniec XIX w. zaczęto nazywać Lubelszczyzną. Trzon tego terytorium stanowił teren między Wisłą i Wieprzem, z Lublinem jako silnym grodem i miastem, określany jako ziemia lubelska. W 1474 r. obszar ten usamodzielniał się, co skutkowało powołaniem województwa lubelskiego. Jego granice zostały poszerzone o ziemię i kasztelanię łukowską. W konsekwencji był to obszar w większości najdalej w tej części Rzeczypospolitej wysuniętych ziem etnicznie polskich, położony między Wisłą, Sanem, Wieprzem i Liwcem, związany więzami politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi z ziemią chełmską, województwem podlaskim i częścią województwa brzeskiego. Proces kształtowania się Lubelskiego został przerwany rozbiorami. Początkowo Lubelskie dostało się pod panowanie austriackie. Okres Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego naznaczony był częstymi zmianami granic administracyjnych. W 1810 r. powstał departament (1810 r.), województwo (1816 r.), a następnie gubernia (1837 r.), która objęła oprócz dawnej ziemi lubelskiej także ziemię chełmską i część dawnego województwa bełskiego z Zamościem, Chełmem i Hrubieszowem. Granice państwowe, istniejące w XIX i XX w. tworzyły z Lubelszczyzny obszar kresowy Królestwa Polskiego i wpływały na wykształcenie się odrębności Lubelszczyzny⁸.

⁶ W pracy pominięto opracowania traktujące o kłeskach elementarnych, w tym o epidemiach chorób zakaźnych, które w dużej mierze wpływały na procesy demograficzne. Odrębny tekst poświęcony tej tematyce znajduje się w przygotowaniu.

⁷ Wybór prac omawiających dorobek literatury demograficzno-historycznej dla poszczególnych regionów Polski jest nad wyraz skromny. Są to prace Z. Kwaśnego oraz S. Gierszewskiego, zob.: Z. KWAŚNY, *Polskie badania z zakresu demografii historycznej Śląska 1945-1983*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 51(1987), s. 203-216; TENŻE, *Z najnowszych badań nad rozwojem demograficznym ludności Śląska w XVIII-XIX w.*: „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 63(1988), nr 2, s. 285-298; S. GIERSZEWSKI, *Badania nad zaludnieniem Prus Królewskich*, „Roczniki Humanistyczne” 35(1987), z. 2, s. 289-296 (dalej RH). Godna odnotowania jest także praca zbiorowa, poświęcona strukturom demograficznym rodzin polskich, w której znajdziemy kilka artykułów omawiających stan badań w tym zakresie, zob. *Struktury demograficzne*.

⁸ T. MENCEL, *Wstęp*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 7-16.

Pierwsze informacje o demografii tego obszaru znajdziemy w pracach XIX-wiecznych statystyków, których badania koncentrowały się na Królestwie Polskim jako całości, ale stopień uszczegółowienia danych ludnościowych obejmował jednostki niższego szczebla podziału administracyjnego, np. województw czy powiatów.

Autorem pionierskiej publikacji był Franciszek Rodecki. Wydawnictwo składa się z 7 kart. Pierwsza z nich to mapa polityczna Królestwa Polskiego, na kolejnych zamieszczone zostały liczne dane dotyczące podziału administracyjnego i kościelnego, miast i miasteczek, stosunków wyznaniowych, monetarnych, a nawet wiadomości o faunie i florze. Wedle opinii Juliusza Łukasiewicza opracowanie to można określić jako pierwszy polski rocznik statystyczny⁹. Dane *stricte* demograficzne objęły informacje o liczbie ludności z podziałem na wyznanie (tylko dla miast), strukturę zawodową mieszkańców na poziomie województw, a także ogólną liczbę mieszkańców we wszystkich miejscowościach Królestwa Polskiego w 1827 r. W sumie w województwie lubelskim mieszkały 489 732 osoby, z czego zdecydowaną większość stanowili mieszkańcy wsi – 378 620. Pod względem proporcji płci przeważali mężczyźni, było ich 245 259, kobiet 211 173. Suma tych liczb różni się od tej z kolumny podsumowującej o 3 tys., co świadczy negatywnie o staranności prowadzonych obliczeń. Podobnych rozbieżności już nie ma w przypadku liczb określających poszczególne wyznania. Na 489 732 mieszkańców woj. lubelskiego 435 608 było katolikami. Na podstawie publikowanych liczb ruchu naturalnego możemy ustalić, iż współczynnik urodzeń wyniósł 46,6‰, zaś współczynnik zgonów – 43,6‰¹⁰.

W 1840 r. Królestwo Polskie opisał M. Zawielejski¹¹. Opis ten ograniczył tylko do lat 30. XIX w. Cenny materiał statystyczny znajdziemy także w rocz-

⁹ J. ŁUKASIEWICZ, *Pierwsze polskie publikacje statystyczne*, w: S. JOŃCA, *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 70.

¹⁰ F. RODECKI, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830. Część danych, jak np. te umieszczone w tab. V (*Wykaz abecadłowy znaczniejszych miast, wsi itd. Królestwa Polskiego, ...R. 1827*) zostało zaczerpnięte z *Tabelli miast, wsi i osad Królestwa Polskiego* i należy je odnosić do roku 1822. Szersza dyskusja na ten temat zob.: J.K. JANCZAK, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815-1830*, PDP 14(1983), s. 17 nn. Warto też zwrócić uwagę na nieprawdopodobną liczbę grekokatolików w woj. lubelskim – zaledwie 55 osób, podaną w tab. III.

¹¹ M. ZAWIELEJSKI, *Statistika carstwa polskiego*, Petersburg 1842.

nikach Rządu Gubernialnego Lubelskiego, publikowanych w języku urzędowym pt. „Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii”¹².

Znaczne zasługi w rozwoju badań nad demografią Królestwa Polskiego położył Ludwik Wolski. Profesor statystyki i ekonomii był autorem wielu prac naukowych zamieszczanych w „Bibliotece Warszawskiej” oraz „Kalendarzu Warszawskiego Obserwatorium Astronomicznego”¹³. Publikacje te w znacznym stopniu upowszechniły wiedzę zawartą w źródłach rękopiśmiennych tego okresu. Wykorzystując sprawozdania opracowywane na szczeblu województw (guberni) oraz statystyki Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, prowadził badania nad stanem zaludnienia, ruchem naturalnym i strukturą ludności. Szczegółowość tych badań, jeśli chodzi o obszar, jest różna. Głównie odnoszą się do Królestwa Polskiego jako całości, niektóre jednak problemy rozważane są w skali województw (guberni). Dodatkowo, co istotne, Wolski skonfrontował otrzymane wyniki z danymi pochodzącymi z innych krajów europejskich. Warto także podkreślić krytycyzm tego badacza w stosunku do materiałów źródłowych, z których korzystał. Był świadomy ich braków, ale równocześnie nie przekreślał otrzymywanych wyników: „Powtarzamy więc, że statystyka rozumowana może poprzestawać na danych zbliżonych do dokładności i na zasadzie tego utrzymujemy, że data jakie podamy tu o ludności Królestwa Polskiego, jakkolwiekby były niezupełnie dokładne (choć wszakże jako zaczerpnięte z akt rządowych, mają za sobą całą rękojmią pewności, albo przynajmniej wielkiego zbliżenia się do niej) dadzą nam dokładny obraz przedmiotu”¹⁴.

Wśród kontynuatorów badań prowadzonych przez Wolskiego można wymienić Romana Wierzchlejskiego, Edwarda Grabowskiego, Ludwika Konczyńskiego, a przede wszystkim Witolda Załęskiego. Był on statystykiem, demografem i ekonomistą, wykładowcą Szkoły Głównej Warszawskiej i Szkoły Handlowej Kronenberga w Warszawie, członkiem Towarzystwa Naukowego Warszaw-

¹² W 1817 r. ukazał się [w Lublinie] „Dziennik Urzędowy Komisji Województwa Lubelskiego”, w latach 1818-1820 wydawany jako „Dziennik Województwa Lubelskiego”. Od 1837 r. był to „Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej” ukazujący się w miarę regularnie, aż do 1867 r. Później zastąpiło go wydawnictwo „Pamiętna Książka Lublińskiej Gubernii”.

¹³ L. WOLSKI, *Materiały do statystyki Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 2(1850), s. 205-240, 472-504; TENŻE, *Statystyka ruchu ludności Królestwa Polskiego od roku 1816 do 1856 włącznie*, w: *Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie*, Warszawa 1958; TENŻE, *Materiały do statystyki królestwa Polskiego na zasadzie akt rządowych*, w: *Kalendarz wydawany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie*, Warszawa 1860.

¹⁴ L. WOLSKI, *Materiały*, s. 207.

skiego. W wydanej w 1876 r. w Warszawie pracy poświęconej statystyce Królestwa Polskiego dwa pierwsze rozdziały poświęcił procesom demograficznym w okresie 1866-1873¹⁵. Swoje badania oparł na szerokiej podstawie źródłowej. Stanowiły ją coroczne sprawozdania gubernatorów, statystyki publikowane przez Intendenturę warszawską, statystyki Rosji opracowywane przez oficerów sztabu generalnego (które w odniesieniu do ziem Królestwa Polskiego zawierały wiele błędów obliczeniowych, a także powstałych na etapie drukowania). W celach porównawczych wykorzystał także prace wyżej wspomnianych autorów, np. L. Wolskiego, R. Wierzchlejskiego¹⁶. W sumie w publikacji zestawiono 25 tablic zawierających podstawowe charakterystyki ludnościowe. Niestety, bardziej szczegółowe informacje, np. o sezonowości ruchu naturalnego, wieku małżonków czy osób zmarłych zaprezentowano tylko dla wybranych guberni. Wśród nich nie ma guberni lubelskiej. Swoje badania nad statystyką Królestwa Polskiego kontynuował Załęski w pracy wydanej w 1899 r., i – jak sam wyjaśnił – motywacją do dalszych badań w tym zakresie było pojawienie się nowych źródeł¹⁷. Szczególnie wartościowe okazały się wyniki pierwszego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Cesarstwie Rosyjskim w 1897 r. W przypadku problematyki demograficznej zakres zebranego materiału nie wykracza poza *Statystykę porównawczą*, uwagę zwraca natomiast szeroka baza porównawcza, obejmująca kilkadziesiąt państw europejskich.

Autorem pierwszej publikacji, w całości poświęconej województwu lubelskiemu był Ignacy Lubowiecki. Przez wiele lat był zatrudniony jako urzędnik, od 1822 r. prezes Komisji Województwa Lubelskiego, aktywny działacz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego¹⁸. W pracy wydanej w Lublinie w 1824 r. obok rysu historycznego, opisu fizjograficznego i sytuacji gospodarczej znajdziemy krótką charakterystykę ludności Lublina, tj. liczbę mieszkańców z wyróżnieniem płci i struktury zawodowej, a także podział ze względu na wyznanie. W świetle zamieszczonych w publikacji danych w Lublinie w 1824 r. mieszkało 6424 chrześcijan i 6224 żydów¹⁹. Statystyka ludnościowa informuje także

¹⁵ W. ZAŁĘSKI, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, Warszawa 1876.

¹⁶ Tamże, s. III-VIII.

¹⁷ TENŻE, *Królestwo Polskie pod względem statystycznym. Część I. Ludność, rolnictwo, górnictwo i finanse*, Warszawa 1900.

¹⁸ Więcej zob. I. LUBOWIECKI, *Pamiętniki*, Lublin 1997.

¹⁹ I. LUBOWIECKI, *Statystyka województwa lubelskiego ułożona przez Ignacego Lubowieckiego prezesa Kommissyi województwa lubelskiego orderów św. Stanisława II klasy i Krzyża Woyskowego Polskiego kawalera*, Warszawa 1824, s. 9 nn.

o ogólnej liczbie mieszkańców w skali województwa z podziałem na płeć, a także zaludnienie poszczególnych obwodów, z wyróżnieniem na mieszkańców miast i wsi. Sumaryczne zestawienie mieszkańców woj. lubelskiego nie ogranicza się do 1824 r., objęło też lata 1818-1824. Stan ludności na początku tego okresu wynosił 412 731 osób, na końcu 461 667²⁰.

Kolejna praca poświęcona demografii Lubelszczyzny powstała dopiero na przełomie XIX i XX w. Jej autor, Henryk Wiercieński²¹, wykorzystał bogatą podstawę źródłową, na którą składały się publikacje wspomniane wyżej, ale także urzędowe statystyki prowadzone przez organy administracyjne Królestwa Polskiego, prywatne archiwa i relacje świadków. Choć zakres tematyczny był zbliżony do publikacji I. Lubowieckiego, to precyzyjność ujęcia poszczególnych zagadnień była nieporównywalnie większa. Autor omówił m.in. klimat, stosunki gospodarcze, sieć komunikacyjną. Rozdział III poświęcił stosunkom ludnościowym, w tym m.in. zaludnieniu, ruchowi naturalnemu, strukturze zawodowej, wiekowej, wyznaniowej, sytuacji zdrowotnej. Badania objęły zasadniczo XIX w., choć sporadycznie wykorzystano dane sięgające nawet XVII w.²²

Skromniejszy wymiar ma praca Zofii Daszyńskiej-Golińskiej²³, która omówiła sytuację demograficzną województwa lubelskiego w dwóch przekrojach czasowych, tj. 1897 i 1921 r. W latach tych przeprowadzono pierwsze pełne badania statystyczne na omawianym terenie²⁴. Pomocniczo wykorzystany został austriacki spis wojskowy z 1916 r. Wyniki spisów autorka oceniła wysoko, przywołała także opinie ówczesnych wybitnych statystyków, którzy pochlebnie

²⁰ Tamże, s. 60.

²¹ H. WIERCIENSKI, *Opis statystyczny Guberni Lubelskiej*, Lublin 1901.

²² Tamże, s. 116.

²³ Z. DASZYŃSKA-GOLIŃSKA, *Stosunki ludności województwa lubelskiego*, w: *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. I: *Zagadnienia podstawowe*, red. I. Czuma, Lublin 1932, s. 131-224.

²⁴ Pierwszy powszechny spis ludności na ziemiach zaboru rosyjskiego odbył się w 1897 r. w ramach spisu powszechnego w Cesarstwie Rosyjskim; zob. *Pervaâ Vseobšaâ Perepis' Naseleñiâ Rossijskoj Imperii, 1897 g., z. 55, Lüblinskaâ guberniâ*, w: *Izдание Central'nago Statističeskago Komiteta Ministerstva Vnutrennih Děl*, red. N. A. Trojnicki, S.-Peterburg, [b.m.w.] 1904. Więcej na temat spisów ludności na ziemiach polskich czytelnik znajdzie w artykule Jana Bergera *Spisy Ludności na ziemiach polskich do 1918 r.*, „Wiadomości Statystyczne” 47(2002), nr 1, s. 87-95; tam też informacje o XVIII-wiecznych spisach proveniencji kościelnej przeprowadzone w diecezji krakowskiej, która swoimi granicami obejmowała wówczas ziemię lubelską).

wypowiadali się na temat ich wiarygodności²⁵. W pracy przedstawiono m.in. stan zaludnienia z podziałem na ludność miejską i wiejską, strukturę pod względem płci, wyznania, wykształcenia, wieku. Doceniając włożony wkład pracy, należy jednak zwrócić uwagę na zbyt mały krytycyzm w stosunku do podstawy źródłowej. Na przykład całkowicie pominięty został problem wiarygodności wieku ludności spisowej. Obserwując liczbę ludności w kolejnych rocznikach wieku, naszą uwagę zwraca jego kumulacja na lata zakończone cyfrą 0. Na przykład w grupie 30-39 lat 30-latkowie stanowili 20%, w grupie 40-49 lat 40-latkowie 23%, a w przedziale 50-59 lat 50-latkowie 25%. Tendencja ta była jeszcze bardziej widoczna w przypadku ludzi najstarszych. Liczba 90-latków stanowiła ponad 48% kohorty 90-99 lat²⁶.

W późniejszym okresie pojawiło się zaledwie kilka publikacji, które pośrednio odnosiły się do demografii Lubelszczyzny. W 1915 r. zebrano całość statystyki państwowej dla ziem polskich w XIX w. W bogatym materiale źródłowym znalazły się m.in. informacje o zaludnieniu niektórych miast Lubelszczyzny²⁷. Z kolei oceną materiałów statystycznych wykorzystywanych w szacunkach zaludnienia w Królestwie Polskim zajął się Stefan Szulc²⁸.

Po II wojnie światowej ukazał się obszerny artykuł Henryka Maruszczaka, poświęcony zmianom zaludnienia województwa lubelskiego w latach 1822-1946²⁹. Autor za główny cel postawił sobie zbadanie zależności między stanem zaludnienia a dwoma grupami czynników, związanymi z działalnością człowieka i fizjograficznymi. Obszar badań wyznaczyły granice województwa lubelskiego z 1947 r., a podstawę źródłową stanowiły głównie materiały spisowe z XIX i XX w.³⁰ Warto odnotować, że praca Maruszczaka, mimo nowatorskiego ujęcia tematu i niewątpliwej jej wartości merytorycznej, nie została szerzej dostrzeżona w środowisku demografów historycznych.

²⁵ Zob. S. SZULC, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920; L. KRZYWICKI, *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, Warszawa 1923.

²⁶ *Pervāâ Vseobšāâ*, s. 14-15.

²⁷ A. KRZYŻANOWSKI, K. KUMANIECKI, *Statystyka Polski*, Kraków 1915.

²⁸ S. SZULC, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

²⁹ H. MARUSZCZAK, *Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego w latach 1822-1846*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B*” 4(1949), s. 61-111.

³⁰ Tamże, s. 62-65.

Wartościowe z punktu widzenia oceny i korekty XIX-wiecznej statystyki Królestwa Polskiego, a pośrednio i Lubelszczyzny, okazały się prace J.K. Janczaka. W latach 80. i 90. ubiegłego wieku w kilku obszernych artykułach dokonał on podsumowania dotychczasowych wyników badań (na różnych szczeblach administracji: obwodów, województw i całego Królestwa Polskiego), a także zaprezentował własne ustalenia w tym zakresie. Autor przedstawił początki organizacji i funkcjonowania aparatu statystycznego na ziemiach Królestwa Polskiego. Istotne ustalenia w tym zakresie wniosło także opracowanie Witolda Kuli³¹.

Uzupełnieniem opracowań mających charakter syntez jest wydana w latach 70. ubiegłego wieku praca zbiorowa poświęcona dziejom Lubelszczyzny³², jednak zagadnienia demograficzne takie jak stan ludności, w ograniczonym zakresie jego struktura, odnoszą się do czasu po 1795 r.³³

Znacząca grupa opracowań jest poświęcona mniejszościom narodowym i religijnym, a wśród nich najliczniej reprezentowane są badania nad ludnością żydowską³⁴. Należy jednak zastrzec, iż analiza demograficzna ogranicza się tam

³¹ J.K. JANCZAK, *Statystyka Królestwa Polskiego 1815-1830*, PDP 14(1983), s. 3-28; TENŻE, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego (1830-1844)*, PDP 16(1985), s. 25-49; TENŻE, *Statystyka Królestwa Polskiego 1845-1866*, PDP 17(1986), s. 127-164; TENŻE, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, PDP 19(1994), s. 47-116. Z innych prac tego autora na uwagę zasługuje wydawnictwo o charakterze źródłowym. Udostępnił on w swojej publikacji cenny dla badań porównawczych spis ludności w parafiach Królestwa Polskiego z połowy lat trzydziestych XIX w.; TENŻE, *Spis parafii Królestwa Polskiego w 1835 roku*, PDP 20(1997), s. 189-243; W. KULA, *Demografia Królestwa Polskiego w latach 1836-1846*, wyd. M. Górny, Poznań-Wrocław 2002.

³² *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, red. T. Mencil, Warszawa 1974.

³³ Chodzi o rozdziały: IX autorstwa Wiesława Śładkowskiego, X – Tadeusza Mencla i XI – Albina Kopruckowniaka (tamże, s. 483 nn).

³⁴ A. KOSSOWSKI, *Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XV-XVIII wieku*, Lublin, 1933; A. KRAWCZYK, *Szkoci w Lublinie i Lubelskiem w XVII wieku*, „Rocznik Lubelski” 35(2009), s. 77-86; A.R. KUWAŁKOWIE, *Żydzi i chrześcijanie w Lublinie w XVI i XVII w.*, w: *Żydzi w Lublinie*, red. T. Radzik, Lublin 1998; J. MUSZYŃSKA, *Żydzi w miastach województwa sandomierskiego i lubelskiego w XVIII wieku*, Kielce 1998; J. MUSZYŃSKA, *Żydzi w Lublinie w 1774 roku*, w: *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, t. II, red. T. Radzik, Lublin 1998; T. RADZIK, *Żyli z nami*, w: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A.A. Witusik, Lublin 2000; P. RACHWAŁ, *Rodzina greckokatolicka na ziemiach polskich do II wojny światowej. Stan badań*, w: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. P. Guzowski i C. Kukło, Białystok 2014, s. 79-92; B. SZADY, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.*, Lublin 2010; W. ŚLADKOWSKI, *Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815-1915*, Lublin 1969 (we wstępie omówienie starszej literatury

głównie do prób ustalenia liczebności poszczególnych populacji, rzadziej struktury zawodowej i wiekowej.

Zygmunt Sułowski uważał H. Wiercieńskiego za faktycznego prekursora polskich badań demograficznych³⁵. Nie do końca podzielamy tę opinię³⁶, jednak należy się z nią zgodzić w odniesieniu do badań nad demografią Lubelszczyzny. Pierwsze jego badania koncentrowały się wokół ludności parafii Wąwolnica³⁷. Wyniki dociekań były na tyle interesujące, iż postanowił on rozszerzyć kwerendę na pozostałe parafie Lubelszczyzny. Wykorzystanie ksiąg metrykalnych do badań nad zaludnieniem i ruchem naturalnym dawnego województwa lubelskiego wiązało się z potrzebą ich inwentaryzacji. W sumie objęła ona ponad 130 parafii położonych na terenie XIX-wiecznej guberni lubelskiej, co odpowiadało granicom historycznej ziemi lubelskiej oraz znacznej części ziemi chełmskiej³⁸. Efekt tych prac stanowi zestawienie ruchu naturalnego, sięgające w niektórych parafiach końca XVI w.³⁹

Wiercieński ograniczył się do publikacji statystyki ludności 74 parafii w okresie od początku XVII w. do 1900 r., w przekrojach 10-letnich⁴⁰. Ciągłość w chronologii zapisów dla wszystkich badanych parafii rozpoczyna się od 1781 r., dla 19 parafii dekanatu puławskiego od 1721 r., a dla 12 parafii

przedmiotu). Cenny wkład to także artykuły Mariana Surdackiego, w których omówiono stan i strukturę wyznaniową ludności Małopolski w połowie XVIII w. W odniesieniu do ziem przedrozbiorowego woj. lubelskiego autor zauważył, iż były one homogeniczne, gęstość zaludnienia była poniżej średniej, jednak rozmieszczenie ludności było najbardziej równomierne. Zob. M. SURDACKI, *Stosunki wyznaniowe w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku na podstawie Wizytacji i Tabel biskupa A.S. Załuskiego*, „Rocznik Nauk Społecznych” 11(1983), z. 2, s. 103-137; TENŻE, *Ludność Małopolski w połowie XVIII wieku*, RH 32(1984), z. 2, s. 165-198 (+ 6 map).

³⁵ Z. SUŁOWSKI, *Ruch naturalny ludności ziemi lubelskiej w latach 1582-1900*, „Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Hum. 1” 18(1976), s. 3.

³⁶ Por. C. KUKLO, *Źródła i badania nad statystyką demograficzną ziem polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 23-38.

³⁷ H. WIERCIĘŃSKI, *Próbki szperań po archiwach*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 5(1891), s. 1-20.

³⁸ Archiwum Archidiecezji Lubelskiej, sygn. Rep. 60, VI, nr 1. *Akta Konsystorza Generalnego Diecezji Lubelskiej. Wykaz statystyczny o ruchu ludności w parafiach dzisiejszych guberni lubelskiej od najdawniejszych czasów do 1901 r.*

³⁹ H. WIERCIĘŃSKI, *Próbki szperań po archiwach. Z ruchu ludności i zaludnienia na terytorium dawnego województwa lubelskiego w ciągu 3-ch ostatnich stuleci*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 4(1910), s. 315 nn.

⁴⁰ Więcej na ten temat zob., H. WIERCIĘŃSKI, *Próbki szperań*.

dekanatu lubartowskiego od 1711 r. O ciągłości zapisów sięgających początku XVII w. można mówić tylko dla 13 parafii z całego obszaru. Mimo wspomnianych braków autor obliczył zaludnienie dla całego obszaru, przenosząc proporcje zaludnienia z okresu 1780-1900 z 13 parafii o kompletnej bazie źródłowej na cały XVII w. i większość XVIII w. W szacunkach przyjął także założenie, iż na 4-5 urodzeń rocznie przypadało 100 osób. W konsekwencji liczba ludności katolickiej w okresie 1611-1620 miała wynieść średnio 129 712 osób, w dziesięcioleciu 1641-1650 wzrosła do 148 781, po czym rozpoczął się spadek, który trwał aż do lat 20. XVIII w., kiedy to liczba ludności wyniosła ok. 86 000. Od połowy tego stulecia zaludnienie rosło, pod koniec XVIII w. na badanym terenie żyło 162 488, a na końcu badanego okresu 402 044 osoby. W podsumowaniu otrzymanych wyników autor, generalizując, stwierdza: „To wyludnienie kraju w drugiej połowie XVII wieku, ciągnące się niemal przez cały wiek XVIII było źródłem ówczesnego naszego ubóstwa i naszej słabości ekonomicznej i politycznej, było przyczyną klęsk, jakie kraj nasz dotknęły”⁴¹.

Inwentaryzacja ksiąg i przeliczanie liczb ruchu naturalnego zainicjowane przez Wiercieńskiego, a następnie prowadzone przez niego badania można uznać za unikatowe w skali całego kraju. Choć efektem akcji jest statystyka ruchu naturalnego, brak zaś szczegółowego katalogu ksiąg, to porównanie dat rocznych z materiałów archiwalnych pozwala określić ewentualne ubytki w zestawionym przez Wiercieńskiego materiale źródłowym. Próby częściowej weryfikacji zawartości ksiąg dokonali już wcześniej Zygmunt Sułowski i Janina Gawrysiakowa. Ujawniono, iż w niektórych parafiach zadanie wykonano sumiennie, w innych zaś zdarzają się większe lub mniejsze niedokładności. Wśród uchybień stwierdzono błędy o charakterze systematycznym. W księgach z okresu trydenckiego nie zawsze poprawnie odczytano liczbę odnotowanych faktów. W metrykach z okresu austriackiego zaniżano czasem liczbę poszczególnych elementów ruchu naturalnego, odnotowując tylko dane z miejscowości będącej siedzibą parafii, opuszczano natomiast zapisy z pozostałych wsi wchodzących w skład parafii. Z kolei dla okresu 1810-1825 zdarzało się błędne dodawanie ludności żydowskiej do ogólnej liczby katolików. W przypadku ślubów zawyżanie ich liczby poprzez doliczanie (wpisywanych do ksiąg małżeństw) wcześniejszych zapowiedzi⁴². Ostatnie badania w tym zakresie ujawniły, iż w akcji

⁴¹ Tamże, s. 322.

⁴² Zob. Z. SUŁOWSKI, *Ruch naturalny*, s. 7-8.

z 1901 r. pominięto niektóre księgi⁴³. Wszystko to osłabia wiarygodność otrzymanych przez Wiercieńskiego wyników. Należy jednak jeszcze raz podkreślić, iż badania te były pionierskie, a zaproponowane przez niego ustalenia dotyczące statystyki zaludnienia i ruchu naturalnego dla tak rozległego terytorium i tak długiego horyzontu czasowego nie zostały jak dotąd zweryfikowane.

Kilka lat później wyniki swoich badań nad ludnością wsi Bochoćnica Kościelna opublikowali Marceli Handelsman i Zygmunt Nagórny⁴⁴. Podstawę źródłową stanowiły metryki chrztów, ślubów i pogrzebów Bochoćnicy Kościelnej z okresu 1727-1900 oraz rejestry poborowe. Na podstawie tych ostatnich, przyjmując mnożnik 6,1 osób na dym, autorzy ustalili, iż w 1775 r. w Bochoćnicy mieszkało 189 katolików. W rzeczywistości, idąc tropem rozumowania autorów, liczba ta powinna wynieść 311 osób, a błąd był zapewne efektem pomyłki drukarskiej. Istotniejszy jest jednak fakt, iż autorzy w żaden sposób nie uzasadniają wysokości mnożnika. Znaczna część pracy zajmują tabele prezentujące średnie liczby zdarzeń faktów ruchu naturalnego w okresach 10-letnich i ich omówienie. Do największych mankamentów pracy należy brak rzetelnej krytyki wykorzystanych źródeł. Autorzy, wyciągając na podstawie otrzymanych danych wnioski, nie dostrzegają przypadkowych błędów, które pojawiają się zazwyczaj w małych zbiorowościach. Zupełnie pomijają też fakt, iż wzrost odnotowanych zdarzeń ruchu naturalnego mógł być spowodowany poprawą jakości rejestracji metrykalnej. Do ciekawszych konstatacji autorów należy wniosek, iż największy skok w odnotowanym odsetku dzieci nieślubnych w latach 60. XIX w. był spowodowany uwłaszczeniem, które negatywnie wpłynęło na moralność miejscowej ludności⁴⁵. Mimo licznych uchybień wspomnianej pracy należy podkreślić, iż była ona jedną z pierwszych tego rodzaju, a jej autorów należy postawić wśród grona prekursorów polskiej demografii historycznej.

⁴³ Więcej zob. P. RACHWAŁ, *Historyczna rejestracja metrykalna w archiwach parafialnych w Lubelskiem*, w: *Retrospekcja i ochrona dziedzictwa kulturowego*, red. S. Kowalska, D. Wańka, Poznań-Kalisz 2015, s. 150-164; TENŻE, *Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwach parafialnych w Lubelskiem – regulacje prawne, stan zachowania*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 6(2014/2015), s. 306-325. O stanie zachowania źródeł metrykalnych Lubelszczyzny pisała wcześniej Janina Gawrysiakowa. Wykaz tabelaryczny dla 42 parafii, który sporządziła, obejmuje chronologię wpisów dla trzech rodzajów faktów ruchu naturalnego zob. J. GAWRYSIAKOWA, *Zasoby archiwów parafialnych, Ziemia Lubelska, parafie rzymskokatolickie. Stan na 1 II 1980*, PDP 13(1981), s. 119-124.

⁴⁴ M. HANDELSMAN, Z. NAGÓRSKI, *Wieś Bochoćnica Kościelna pod względem ludnościowym*, „Ekonomista” 4(1904), s. 44-68, 223-234.

⁴⁵ Tamże, s. 53.

Po zakończeniu II wojny światowej wśród historyków szybko odżyły zainteresowania badaniami demograficznymi, a zwłaszcza tymi, wykorzystującymi metryki parafialne. W związku tym wielokrotnie wysuwano postulaty uaktualnienia wiedzy na temat zasobów ksiąg metrykalnych⁴⁶. Z podobną inicjatywą odnoszącą się do ziemi lubelskiej wystąpił Zygmunt Sułowski. W 1954 r. zajął się on materiałami zgromadzonymi przez Wiercieńskiego z myślą ich krytycznego opracowania. Choć planowane przedsięwzięcie nie zostało zrealizowane⁴⁷, to badania prowadzone pod kierunkiem Sułowskiego zaowocowały cennymi publikacjami.

W pracach inicjatora tych badań dominowało zawsze krytyczne podejście do źródeł⁴⁸, co, zważywszy na charakterystykę polskiej rejestracji metrykalnej, wydaje się w pełni uzasadnione. W artykule poświęconym metodom wykorzystania metryk kościelnych do badań demograficznych omówił wiele możliwych metod weryfikacji kompletności rejestracji. Za istotne wymienił m.in. proporcje między liczbą chrztów, ślubów i zgonów, odsetek dzieci do 1. roku i do 14 lat wśród ogółu zmarłych, a także możliwości kontroli za pomocą kartoteki mieszkańców danej miejscowości⁴⁹. Bazując na obliczeniach Wiercień-

⁴⁶ S. HOSZOWSKI, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X-XVIII w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 13(1951), s. 154-161 (dalej: RDSG); W. KUŁA, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX w.)*, RDSG 13(1951), s. 23-110; TENŻE, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 407 nn.; I. GIEYSZTOROWA, *Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10(1962), s. 103 (dalej: KHKM).

⁴⁷ 29 XI 1962 r. na spotkaniu Towarzystwa Naukowego KUL Z. Sułowski przedstawił projekt publikacji obejmującej krytyczne wydanie tablic ruchu naturalnego powstałych z inicjatywy H. Wiercieńskiego. Publikacja miała liczyć ok. 90 tablic, poprzedzonych opisem sieci parafialnej, oceną kompletności rejestracji, oceną pracy osób przeliczających dane w 1901 r. oraz obliczenie i prezentację podstawowych współczynników demograficznych. Zob. „Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 13(1962), s. 34-36.

⁴⁸ Objęła ona także i inne rodzaje źródeł, zob. TENŻE, *Ocena XIX-wiecznych statystyk demograficznych Lubelszczyzny*, PDP 17(1986), s. 90-126.

⁴⁹ Z. SUŁOWSKI, *O właściwą metodę wykorzystywania metryk kościelnych dla badań demograficznych*, KHKM 10(1962), nr 1-2, s. 84 nn. Kartoteki osobowe sporządzone przez studentów w ramach prac ćwiczeniowych dla części miejscowości parafii Lubelszczyzny zaginęły. Spuścizna po prof. Z. Sułowskim trafiła do Biblioteki Uniwersyteckiej KUL, została skatalogowana i udostępniona. W poszukiwaniu kartotek osobowych przejrzałem wszystkie zachowane archiwalia, niestety, nie natrafiłem wśród nich na wspomniane materiały. Wykaz prac z zakresu demografii historycznej powstałych na seminarium prowadzonym przez Z. Sułowskiego opublikowała J. Gawrysiakowa (TAŻ, *Prace dyplomowe z zakresu demografii historycznej*, PDP 16(1985), s. 224-226).

skiego oraz spisie ludności z diecezji krakowskiej z 1787 r., wyprowadził współczynniki rodności dla wszystkich parafii lubelskiej części diecezji krakowskiej okresu 1781-1790⁵⁰. Z kolei podobne szacunki dla XVII w., przy wykorzystaniu liczby ochrzczonych i rejestrów podatkowych, pozwoliły autorowi wyciągnąć wniosek o małej przydatności tych ostatnich dla badań demograficznych⁵¹.

Analizując zaludnienie powiatów kraśnickiego i janowskiego, Sułowski wykorzystał szeroką bazę źródłową – opublikowane rejestry świętopietrza, rejestry podatkowe, spis kościelny z 1787 r., a także spisy ludności XIX- i XX-wieczne⁵². Istotną rolę poznawczą odegrała statystyka chrztów, która umożliwiła prześledzenie zaludnienia w okresie, dla którego brak innych, analogicznych materiałów. Podstawą ich wykorzystania było założenie, że zmiany liczby chrztów, pozostających w mniej więcej stałym stosunku do liczby ludności, odpowiadały zmianom tej ostatniej. Pozwoliło to na wskazanie okresu regresji demograficznej. Rozpoczął się on w połowie XVII w. i trwał blisko 100 lat. Co istotne, negatywne procesy przebiegały bardzo nierównomiernie, nawet na sąsiadujących ze sobą terenach. Niekorzystnie na zaludnieniu odbiły się także wojny przełomu XVIII i XIX w. oraz epidemia cholery z połowy XIX w.⁵³

Ogólne wnioski co do rejestracji ruchu naturalnego ziemi lubelskiej Sułowski przedstawił w artykule referowanym w grudniu 1973 r. w Lubelskim Towarzystwie Naukowym. Pisał wtedy m. in.: „Charakteryzując ruch naturalny ziemi lubelskiej od XVI w. należy zająć stanowisko ostrożne, nie wpadając ani w hiperhermeneutyzm, ani w hiperkrytycyzm. Istnieje bowiem realne niebezpieczeństwo, że wszelkie zaniedbania rejestracji, których bywało wiele, uznamy za specyfikę lokalną ruchu naturalnego, charakteryzującego się niską liczbą urodzeń i zgonów. Z drugiej jednak strony, uznanie wszelkich odchyłeń od założonej normy, np. 5 chrztów czy 4,5 zgonów na 1 ślub, za niedopatrzenie

⁵⁰ *Opis statystyczny*, s. 89-91. Pewne nieścisłości pojawiły się w ustaleniach dotyczących kościołów filialnych. Chodzi nam o kościół filialny w Kluczkowicach. Z. Sułowski stwierdził tam brak ksiąg metrykalnych aż do drugiej połowy XIX w. Tymczasem kwerenda prowadzona przez nas w archiwum parafialnym ujawniła obecność metryk trzech rodzajów od lat 80. XVIII w.; zob. P. RACHWAŁ, *Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwach parafialnych w Lubelskiem – regulacje prawne, stan zachowania*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 6(2014/2015), s. 306-325 (dalej RLTG).

⁵¹ Z. SUŁOWSKI, *O właściwą metodę*, s. 91-95.

⁵² TENŻE, *Dzieje zaludnienia obecnych powiatów kraśnickiego i janowskiego*, w: *Z dziejów powiatu kraśnickiego. Materiały z sesji naukowej*, Lublin 1963, s. 33-48.

⁵³ Tamże, s. 37-39.

rejestratora pozbawia nas możliwości śledzenia tej specyfiki, która na pewno istniała, zależnie zwłaszcza od stanu zdrowotności w okolicy i charakteru osiedla (wieś–miasto)⁵⁴.

Szczegółowe wyniki badań nad kompletnością metryk zgonów trzech parafii, tj. Kijan i jej filii w Łuszczowie, Bystrzycy i Łącznej opublikowano już po śmierci Sułowskiego w 1997 r.⁵⁵ Z ważniejszych ustaleń wynika, iż dokładność sporządzania wykazu zgonów była warunkowana charakterem księgi, tzn. w przypadku, gdy miała charakter religijny, zapisy ograniczono do pełnoprawnych członków społeczności parafialnej, czyli mogących przystąpić do spowiedzi i Komunii Świętej. Przekładało się to więc na rejestrowanie tylko osób mających więcej niż 7-10 lat. Jeśli księga zgonów miała charakter księgi rachunkowej, wówczas zapisywano w niej wszystkie pogrzeby lub tylko te opłacone. Prowadzenie kilku równoległych wykazów zmarłych w różnych partiach ksiąg mogły powodować zapisy w niewłaściwym miejscu, a opuszczenia mogły być efektem zagubienia zespołu notatek, które czasem stanowiły pierwopis. Uporządkowanie zasad rejestracji, tj. objęcie nią wszystkich pogrzebów bez względu na wiek, nastąpiło na Lubelszczyźnie w 2. poł. XVIII w. W konkluzji autor stwierdził, iż wykorzystanie przedrozbiorowej rejestracji zgonów dla celów demograficznych musi być poprzedzone ustaleniem charakteru księgi i wieku notowanych zmarłych, następnie należy sprawdzać kompletność na podstawie porównań liczb zgonów do liczby ślubów i urodzeń/chrztów. Dobra rejestracja, według Sułowskiego, powinna przyjmować odpowiednio wartości: około 1 oraz 4-5; natomiast przy notowaniu tylko zmarłych zaopatrzonych sakramentami liczby poprawne mogą być 2 czy nawet 3 razy niższe⁵⁶.

W badaniach Sułowskiego obecna jest też problematyka onomastyczna⁵⁷. Na podstawie ksiąg metrykalnych parafii Piotrawin omówił on częstotliwość i sezonowość nadawania imion męskich i żeńskich. Warto nadmienić, iż była to jedna z pierwszych prób tego rodzaju⁵⁸.

Badania nad ruchem naturalnym Lubelszczyzny prowadzone na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pod kierunkiem Sułowskiego zaowocowały cennymi

⁵⁴ TENŻE, *Ruch naturalny*, s. 9.

⁵⁵ TENŻE, *Księga zgonów parafii Kijany i Bystrzyca z drugiej połowy XVIII w.*, ABMK 67(1997), s. 271-299.

⁵⁶ Tamże, s. 280-281.

⁵⁷ TENŻE, *Imiona chrzestne w parafii Piotrawin w XVII-XIX wieku*, PDP 20(1972), z. 2, s. 99-116.

⁵⁸ Zob. M. WALCZAK, *Imiona chrzestne w parafii Włostowice w Puławach w wiekach XVIII-XIX*, „Język Polski” 60(1980), z. 2-3, s. 163-169.

publikacjami dwóch badaczek – Janiny Kowalczyk i Janiny Gawrysiakowej. Pierwsza z nich zajęła się określeniem wartości źródłowej rejestracji metrykalnej parafii Serniki (pow. Lubartów) w latach 1697-1865⁵⁹. Opublikowany artykuł stanowił pewne *novum* w podejściu do analizy materiału źródłowego⁶⁰. Statystyka została podporządkowana tam krytyce źródła, stając się narzędziem oceny jego wartości. Nowością metodyczną była eliminacja zapisów z miejscowości spoza parafii, przy równoczesnym uwzględnieniu zapisów chrztów odnoszących się do parafii sernickiej, z ksiąg sąsiedniej parafii Lubartów. Wyniki okazały się równie ciekawe, co niepokojące. Niepokój ów wynika z faktu, iż w dwóch wsiach na terenie parafii, tj. Sernikach i Podpałecznicy, dla których sporządzono szczegółowe kartoteki ludności, odsetek nieodnotowanych chrztów przyjął odpowiednio wartości – 9,6% i 15,7%, w przypadku ślubów – 0,6% i 0, a zgonów aż 27,8% i 27,6%. Ponadto znaczna część chrztów odbywała się w sąsiedniej parafii lubartowskiej. Stanowiły one około 74% chrztów ze wsi Chlewiska, z kolei w metrykach sernickich wpisano 90% chrztów z Rokitna i blisko 99% z Wólki Rokickiej (obie miejscowości należały do sąsiedniej parafii lubartowskiej). W związku z powyższym autorka podkreśla, że prowadząc badania demograficzne na podobnym materiale, należy zwrócić uwagę na położenie miejscowości względem własnego kościoła parafialnego oraz parafii sąsiedniej, ponieważ ludność chętnie korzystała z usług bliżej położonego lub komunikacyjnie dostępniejszego kościoła. Celowe wydaje się także prowadzenie badań łącznie dla tych parafii sąsiednich, w których zachodzi możliwość wzajemnego przemieszania zapisów, celem eliminacji luk i nadwyżek⁶¹.

Prace prowadzone na początku XX w. nad ludnością Bochohnicy znalazły kontynuację w artykule J. Gawrysiakowej⁶². Zaproponowała w nim własne szacunki zaludnienia parafii, określiła przydatność zachowanych metryk do badań demograficznych oraz – co najcenniejsze – sporządziła szczegółową kartotekę mieszkańców jednej z wsi parafialnych – Sadurki. Liczba zidentyfikowanych

⁵⁹ J. KOWALCZYK, *Wartość źródłowa metryk parafii Serniki (pow. Lubartów) z lat 1697-1865*, PDP 3(1970), s. 63-113.

⁶⁰ Artykuł powstał na podstawie niepublikowanej pracy doktorskiej.

⁶¹ J. KOWALCZYK, *Wartość źródłowa*, s. 97. Autorka powtarza i uzupełnia swoje ustalenia w artykułach: *Jeszcze o wartości źródłowej metryk parafii Serniki z lat 1697-1865* (PDP 7(1975), s. 277-291) i *Migranci w parafii Serniki w latach 1697-1868* („Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka” 24(1982), s. 3-10).

⁶² J. GAWRYSIAKOWA, *Badania demograficzne w parafii Bochohnica Kościelna*, PDP 8(1975), s. 81-112.

osób za okres 1725-1865 wyniosła 2100. W podsumowaniu autorka zapowiedziała, iż zgromadzony materiał posłuży do badań nad strukturą i dzietnością rodzin chłopskich. Zamierzenia te nie zostały jak dotąd zrealizowane.

Kilka lat później Gawrysiakowa zapoczątkowała serię artykułów poświęconych zasadom rejestracji metrykalnej różnych wyznań na Lubelszczyźnie⁶³. Ukoronowaniem tych pionierskich badań była publikacja książkowa⁶⁴. Stanowi ona jedyne do tej pory opracowanie przedstawiające w tak szerokim zakresie problematykę demograficzną na omawianym terenie. Rozprawa składa się z sześciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym zostały omówione państwowe podziały administracyjne, liczby i rozmieszczenie ludności, przepisy o rejestracji ruchu naturalnego, struktura wyznaniowa. Kolejne części poświęcone zostały poszczególnym wyznaniom; rozdział II – obrządkowi rzymskokatolickiemu, III – grekokatolikom, IV – prawosławnym, V – ewangelikom i sekcje baptystów, VI – żydom. Całość tej cennej pracy uzupełnia 99 tabel i 6 wykresów. Autorka porównała liczby wydarzeń demograficznych w księgach różnych formularzy, przeanalizowała odstęp czasu między wydarzeniami a ich zarejestrowaniem, roczne maksymalne liczby ruchu naturalnego, obliczyła współczynniki i wskaźniki demograficzne, średnie okresowe. Posłużyły one ocenie kompletności zapisów, umożliwiły wytypowanie ośrodków parafialnych szczególnie predysponowanych do badań demograficznych. Otrzymane wyniki stanowią także pierwszorzędną punkt odniesienia dla przyszłych badań nad demografią tego regionu.

W ostatnich latach ukazało się jeszcze kilka publikacji, których podstawę źródłową stanowiła rejestracja metrykalna. Leszek Koter omówił ruch naturalny parafii Końskowola⁶⁵. Dariusz Prucnał, wykorzystując zapisy z dwóch najstarszych ksiąg chrztów z parafii pw. Michała Archaniola w Lublinie, analizował problem dzieci nieślubnych⁶⁶. Piotr Rachwał przedstawił pierwsze wyniki

⁶³ TAŻ, *Realizacja zasad rejestracji ruchu naturalnego ludności różnych wyznań w latach 1797-1900 (na przykładzie Lubelszczyzny)*, PDP 12(1980), s. 7-46; TAŻ, *Rejestracja ruchu naturalnego ludności unickiej na Lubelszczyźnie w XVIII-XIX w. (do 1875 r.)*, PDP 14(1983), s. 41-68; TAŻ, *Rejestracja ruchu naturalnego ludności żydowskiej w Lubelskiem w XIX w.*, PDP 16(1985), s. 75-108.

⁶⁴ TAŻ, *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego*, Lublin 1992.

⁶⁵ L. KOTER, *Urodzenia i przyczyny zgonów w latach 1797-1811 według ksiąg parafii rzymskokatolickiej w Końskowoli*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 54(1991), z. 3, s. 151-160.

⁶⁶ D. PRUCNAŁ, *Dzieci nieślubne w Lublinie w latach 1612-1638 (w świetle ksiąg chrztów parafii pw. Michała Archaniola)*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 295-314.

akcji inwentaryzacji ksiąg metrykalnych w Lubelskiem⁶⁷. Objęła ona archiwa parafialne 60 parafii. Materiał tam zgromadzony został poddany digitalizacji. Powstaje także baza danych zawierająca roczne liczby ruchu naturalnego z okresu XVI-XIX w., które zostaną wykorzystane do szczegółowych studiów demograficznych. Z kolei Piotr Szkutnik podjął próbę weryfikacji wieku ludzi wpisanego w metryki zgonów. Spośród ponad 50 osób, które zmarły przekroczywszy 60. rok życia, jedynie w 19 przypadkach udało się odszukać metrykę chrztu. Analiza zapisów ujawniła, iż w 60% wiek zmarłych podawano w przybliżeniu, najczęściej zaokrąglając do pełnych dziesiątek lat⁶⁸.

Odrębną grupę publikacji, w których podjęto trud rekonstrukcji krajobrazu demograficznego, stanowią prace z zakresu dziejów poszczególnych miejscowości⁶⁹. Problematyka *stricto* demograficzna odgrywa tam najczęściej margi-

⁶⁷ P. RACHWAŁ, *Historyczna rejestracja*, s. 150-164; TENŻE, *Księgi metrykalne*, s. 306-325; J. GAWRYSIKOWA, P. RACHWAŁ, *Zasób archiwum parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej jako źródło do badań demograficznych (do końca XIX wieku)*, w: *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny*, Łęczna 2010, s. 121-140; P. RACHWAŁ, *Ruch naturalny i zaludnienie parafii Biała (Janów) w latach 1654-1900 w świetle rejestracji metrykalnej*, w: *Janów i Janowiaci w kręgu polityki, gospodarki, prawa, kultury i religii. Materiały z sesji naukowej – 23 czerwca 2010 r.*, red. B. Nazarewicz, Janów Lubelski 2011, s. 7-29; P. RACHWAŁ, D. SZULC, *Metryka chrztu Henryka Wieniawskiego oraz nieudane próby jej odzyskania przez Prof. Józefa Reissa i lubelską kurię biskupią latem 1926 r. Przyczynek do życiorysu kompozytora*, RLTG 3(2011), s. 122-131.

⁶⁸ P. SZKUTNIK, *Najstarsi mieszkańcy parafii Opole (Lubelskie) w końcu XVIII w. i ich rodziny. Próba weryfikacji wieku podanego w metrykach pochówków*, RLTG 6(2014/2015), s. 84-104; TENŻE, *Długowieczni mieszkańcy parafii Opole Lubelskie w końcu XVIII wieku w świetle metryk pochówków (pogrzebów)*, w: *Spoleczno-gospodarcze uwarunkowania i konsekwencje wydłużania życia ludzkiego w Europie Środkowej w czasach nowożytnych. Zielonogórskie spotkania z demografią*, red. H. Kurowska, t. II, Zielona Góra 2011, s. 123-148. Studium o podobnym charakterze, oparte na metrykach parafii Kurów, przygotował Piotr Rachwał (*Badania demograficzne nad ludźmi starymi w Lubelskiem w świetle metryk zgonów (wybrane aspekty)*). Część I, *Kurów (1698-1825)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 103(2015), s. 257-278).

⁶⁹ Wśród opracowań mających charakter bardziej ogólny, które w większym lub mniejszym stopniu odnoszą się do naszego terytorium, można przywołać: F. KIRYK, *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace historyczne” 6(1972), z. 43, s. 93-167; R. KOŁODZIEJCZYK, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r., w świetle statystyki*, w: *Dzieje burżuazji w Polsce*, t. II, Wrocław 1980; H. MADUROWICZ-URBAŃSKA, *Miasta polskie w II połowie XIX i na początku XX w. (1857-1913). Z procesów urbanizacji obszarów Europy Środkowej*, w: *O związkach demografii, statystyki i ekonometrii. Księga jubileuszowa dla uczczenia 50-lecia pracy naukowo-dydaktycznej Prof. Kazimierza Zajęca*, red. A. Zeliś, Kraków 1994, s. 214-230; TAŻ, *Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX wieku (do 1910 roku). Z historycznych procesów urbanizacji – próba analizy*, w: *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, red. J. Topolski, Warszawa 1978, s. 171-185, Aneks: tablice statystyczne; M. NIETYKSZA, *Demograficzne aspekty urbanizacji. Królestwo*

nalną rolę i jest tylko tłem dla wydarzeń politycznych i gospodarczo-społecznych. Dokładny przegląd tego typu publikacji jest też utrudniony, co wynika z ich lokalnego charakteru. Prace publikowane są często w niewielkich nakładach, rzadko odnotowywane w bibliografiach, trudne do uchwycenia w Internecie. W niniejszym podsumowaniu ich prezentację ograniczyliśmy do części Lubelszczyzny najwcześniej i najgęściej zaludnionej, z osadnictwem skupionym (jeszcze w okresie średniowiecza) wokół Lublina i Wąwolnicy. Obszar ten prezentuje mapa 1.

Przegląd rozpoczynamy od stolicy regionu, a zarazem najludniejszego miasta – Lublina. Autorem pierwszego opracowania o charakterze monograficznym był Władysław K. Zieliński⁷⁰. Praca w zasadzie nie dotyczy problemów demograficznych, jedynie we wstępie znalazła się krótka charakterystyka ludnościowa, ograniczona do lat 30.-70. XIX w. W 1873 r. Lublin liczył 21 954 stałych mieszkańców, z czego 56% stanowili żydzi, a 43% rzymskokatolicy⁷¹. Na kolejne prace poświęcone Lublinowi przyszło czekać do czasów powojennych. W 1945 r. ukazała się, ukończona jeszcze w 1939 r., książka Józefa Kermisza⁷². Zawiera ona opis najważniejszych wydarzeń politycznych i w mniejszym zakresie społeczno-gospodarczych w ostatnich latach Rzeczypospolitej. W zasadzie pozbawiona jest informacji demograficznych, jednak autor, opierając się na bogatym materiale źródłowym, wspomina o powołaniu i działalności lubelskiej Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej, do której zadań, podobnie jak w innych województwach, należało m.in. sporządzanie statystyki ludnościowej. Niestety, jak stwierdza autor, raporty dla Lubelskiego, jak i samego miasta zaginęły, co stanowi niepowetowaną stratę⁷³. Dwa lata po pracy Kermisza ukazała się drukiem rozprawa doktorska Romana Szewczyka o ludności Lublina⁷⁴. Podstawę źródłową badań stanowiły metryki ślubów i chrztów najstarszej parafii Lublina (pw. Michała Archanioła). W sumie wykorzystano osiem jednostek archiwalnych z lat 1583-1650. Zasadniczy zrąb pracy, poprzedzony ustaleniami o stanie zaludnienia Lublina⁷⁵, zawiera charakterystykę

Polskie (1870-1914), PDP 16(1985), s. 51-73; J.L. DE VERDNON, *Krótką monografią miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902.

⁷⁰ W.K. ZIELIŃSKI, *Monografia Lublina. Tom I. Dzieje miasta Lublina*, Lublin 1878.

⁷¹ Tamże, s. 16-18.

⁷² J. KERMISZ, *Lublin i Lubelskie w ostatnich latach Rzeczypospolitej (1788-1794)*, Lublin 1945.

⁷³ Pewną namiastką tak cennego materiału może być zachowany wykaz rekrutów, tamże, s. I-VII.

⁷⁴ R. SZEWCZYK, *Ludność Lublina w latach 1583-1650*, Lublin 1947.

⁷⁵ Metodologia badań zastosowana przez Autora dalece odbiega od standardów stosowanych współcześnie, jednak biorąc pod uwagę rok wydania tego dzieła, nie można z tego czynić

ludności napływowej. Autor podjął próbę jej identyfikacji, określił liczebność i strukturę zawodową. Omówił kolejno: Włochów, Francuzów, Szkotów, Węgrów, Ormian, Żydów, a także wspólnotę arian. Ważnym opracowaniem do dziejów Lublina jest praca zbiorowa powstała z myślą uczczenia 1000-lecia państwa polskiego⁷⁶. Zarysy poszczególnych okresów i zagadnień, zmierzające od objęcia całości historii miasta, zebrano w pięciu częściach, które zawierają w sumie 18 artykułów. Poza kilkoma wyjątkami nie ma tam problematyki demograficznej. Maria Stankowa zaprezentowała stan zaludnienia miasta w 1679 i 1680 r., uwzględniła przy tym płeć ludności oraz kilka kategorii zawodowych. Stwierdziła też, że dane te są niepełne i obciążone błędami⁷⁷. Odrębny podrozdział, poświęcony ludności w 2. poł. XVIII w., znajduje się w artykule Józefa Mazurkiewicza. Autor, korzystając z danych spisu ludności diecezji krakowskiej, ustalił, iż w Lublinie w 1787 r. mieszkało 8-9 tys osób. Źródła z lat 80. XVIII w. mówią o 300 rzemieślnikach reprezentujących 29 specjalności, z czego ok. 1/3 stanowiła najliczniejsza grupa – szewcy⁷⁸. Aleksander Kierek omówił z kolei strukturę zawodową Lublina w latach 1794-1864⁷⁹. Do unikatowych opracowań, ze względu na zakres podjętych badań, można zaliczyć krótki tekst Huberta Łaszkiwicza poświęcony ludziom marginesu w 2. poł. XVII w. Podstawę źródłową stanowiły w tym przypadku księgi sądowe Lublina⁸⁰. Podobną tematyką zajął się Józef Kuś⁸¹.

poważnego zarzutu. Krytycznie do obliczeń R. Szewczyka odniósł się W. Kula (*Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski*, RDSG 13(1951), s. 84-86).

⁷⁶ Z późniejszych prac poświęconych dziejom Lublina, jednak nie wnoszących nowych ustaleń z zakresu demografii historycznej, należy wymienić: *Lublin 1317-1967*, red. H. Zins, Lublin 1967; *Lublin. Dzieje miasta XIX i XX wiek*, red. T. Radzik, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, t. II, Lublin 2000; *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A.A. Witusik, Lublin 1997; R. SZCZYGIEL, H. GMITEREK, P. DYMMEŁ, *Lublin. Dzieje miasta*, t. I: *od VI do końca XVIII wieku*, Lublin 2008; R. SZCZYGIEL, W. ŚLADKOWSKI, *Lublin. Zarys dziejów miasta*, Lublin 1993.

⁷⁷ M. STANKOWA, *Zmierzch znaczenia Lublina. Upadek 1648-1764*, w: *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, Lublin 1965, s. 130-131.

⁷⁸ J. MAZURKIEWICZ, *Lublin w okresie reform (1764-1795)*, tamże, s. 172-178.

⁷⁹ A. KIEREK, *Przemiany gospodarcze w Lublinie w latach 1795-1864*, tamże, s. 257-300.

⁸⁰ H. ŁASZKIEWICZ, *Problem Socjotopografii Lublina a zagadnienie marginesu społecznego w XVII w.*, „Folia Societatis Lubliniensis. Hum. 1” 29(1987), s. 39-45 [artykuł oparty na dysertacji doktorskiej tego autora, *Przestępczość i ludzie marginesu społecznego w drugiej połowie XVII w.*, Lublin 1985 (mps Archiwum KUL)].

⁸¹ J. KUŚ, *Księgi zлочыńców. O przestępcach i wymiarze sprawiedliwości w dawnym Lublinie*, Lublin 2002.

Poza Lublinem, który ma najobszerniejszą literaturę na swój temat, jest cała grupa miejscowości i parafii, które doczekały się opracowań monograficznych. Należą do nich: Bełżyce⁸², Bochotnica Kościelna⁸³, Bychawa⁸⁴, Chodel⁸⁵, Fajslawice⁸⁶, Kazimierz Dolny⁸⁷, Kielczewice⁸⁸, Klementowice⁸⁹, Kluczkowice⁹⁰, Końskowola⁹¹, Kurów⁹², Lubartów⁹³, Łęczna⁹⁴, Markuszów⁹⁵, Niedrzwica⁹⁶, Opole Lubelskie⁹⁷, Ostrów Lubelski⁹⁸, Parczew⁹⁹, Piaski¹⁰⁰, Wąwolnica¹⁰¹,

⁸² T. OPAS, J. REDER, *Bełżyce: studia i szkice z dziejów miasta*, Lublin 1997; *Studia z dziejów Bełżyc*, red. K. Spaleniec, M. Walczak-Gruner, Bełżyce 2006; S. JADCAK, *Bełżyce. Monografia miasta i gminy*, Bełżyce 2002. Ta ostatnia praca pozbawiona jest aparatu naukowego, a większa część opracowania dotyczy dziejów współczesnych.

⁸³ M. TARKA, *Dzieje Nałęczowa*, Nałęczów 1989.

⁸⁴ *Dzieje Bychawy*, red. R. Szczygieł, Bychawa–Lublin 1994.

⁸⁵ H. MAZUREK, *Chodel. Dzieje miasta, historia, poezja, grafika, pamięć*, red. L. Mieszawski, Lublin 2011.

⁸⁶ A. POLSKI, *Zarys historii parafii Fajslawice. W 200-lecie ukończenia budowy kościoła murowanego pod wezwaniem Świętego Jana Nepomucena w Fajslawicach*, Fajslawice 1995; TENŻE, *Zarys dziejów parafii Fajslawice. W 250-lecie utworzenia parafii pw. św. Jana Nepomucena*, Lublin–Fajslawice 2007.

⁸⁷ J. TEODOROWICZ-CZREPIŃSKA, *Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna*, Kazimierz 1981; I.J. KAMIŃSKI, *Kazimierz nad Wisłą. Miasto i ludzie*, Warszawa 1983.

⁸⁸ F. RYMARZ, *Dzieje parafii w Kielczewicach*, Lublin 2011.

⁸⁹ J. MISIUREK, *Parafia Klementowice 1418-2008*, Lublin 2008.

⁹⁰ M. SOBORSKA, *Szkice z dziejów Kluczkowic*, Lublin 1998.

⁹¹ *Dzieje Końskowoli*, red. R. Szczygieł, Lublin 1988; P. PYTLAK, *Kościół Farny w Końskowoli. 600 lat historii*, Końskowola 2009.

⁹² K.A. BORECZEK, *Kurów od początku XVIII do połowy XX wieku. Część I, 1700-1918*, Kurów 1996.

⁹³ *Lubartów – Z dziejów miasta i regionu*, red. S. Tworek, Lublin 1977.

⁹⁴ *Łęczna: studia z dziejów miasta*, red. E. Horoch, Łęczna 1989; *Studia z dziejów parafii pw. św. Marii Magdaleny w Łęcznej*, red. R. Jop, Łęczna 2010.

⁹⁵ S. ŁOWCZAK, *Burzliwa historia Markuszowa*, Markuszów 2001.

⁹⁶ J. BIEGALSKA, *Historia wsi Niedrzwica Kościelna (do roku 1939)*, Niedrzwica 2000; *Z przeszłości Niedrzwicy*, red. K. Gębura, Niedrzwica 2000; *Niedrzwica w XIX i XX wieku*, red. K. Gębura, Niedrzwica 2001.

⁹⁷ *Dzieje i kultura Opola Lubelskiego, i okolic: Opolskie spotkania z przeszłością*, red. M. Ausz, H. Mąciak, Lublin–Opole Lubelskie 2006; K. JASTRZĘBSKI, *Opole Lubelskie. Historia miasta i powiatu*, t. I., do roku 1663, Warszawa 2007; TENŻE, *Opole Lubelskie. Historia miasta i powiatu*, t. II, 1663-1870, Warszawa 2009.

⁹⁸ *Dzieje Ostrowa Lubelskiego*, red. R. Szczygieł, Ostrów 1998. Na uwagę zasługuje także szczegółowe studium zaludnienia tej parafii dla XVIII w. autorstwa Stanisława Jopa (*Ludność na terenie parafii Ostrów Lubelski w ostatniej ćwierci XVIII wieku*, PDP, 6(1973), s. 53-83); TENŻE, *Rozmiary jednostek administracji państwowej oraz gmin wyznaniowych (parafie rzymsko-*

Wilków¹⁰², Wojciechów¹⁰³, Zemborzyce¹⁰⁴, Żyrzyn¹⁰⁵. Nie brak także opracowań o charakterze przyczynkarskim, mających swój wkład w rozwój wiedzy historycznej omawianego regionu¹⁰⁶.

*

Przy podsumowaniu powyższego przeglądu nasuwa się kilka refleksji oraz spostrzeżeń na przyszłość. Po pierwsze stosunkowo liczną grupę stanowią prace XIX-wiecznych badaczy, którzy zajmowali się czasami im współczesnymi. W zasadzie brak z tego okresu publikacji, które obejmowałyby epokę przedrozbiorową. Szersze zainteresowanie demografią przeszłości nastąpiło po II wojnie światowej, choć i w tym przypadku liczba prac, a zwłaszcza zakres poruszonych problemów wydaje się mało satysfakcjonujący. Niewątpliwie zasługi ma tutaj

-katolickie i grecko-katolickie, kahały) na terenie woj. Lubelskiego w ostatniej ćwierci XVIII w., „Rocznik Lubelski” 16(1973), s. 105-142.

⁹⁹ E. HOROCH, A. KOPRUKOWNIAK, R. SZCZYGIEL, *Dzieje Parczewa 1401-2001*, Parczew–Lublin 2001.

¹⁰⁰ L. ŚWIETLIICKI, *Miasto Piaski. Kronikarski zapis dziejów*, Piaski 1994.

¹⁰¹ *Dzieje Wąwolnicy*, red. S. Partycki, Wąwolnica 1992.

¹⁰² W. WŁODARCZYK, *Dzieje Wilkowa i okolic*, Wilków 1998.

¹⁰³ *Wojciechów – wieś przy Wieży. Ocalić od zapomnienia*, red. Z. Joško, Z. Kowalska, U. Mirosław, W. Czerniec, Wojciechów 2004.

¹⁰⁴ R. ŁOZIŃSKI, *Zemborzyce. Szkice z dziejów wsi i dzielnicy miasta*, Lublin 2005.

¹⁰⁵ M. RYBAK, *Żyrzyn i okolice. Zarys dziejów*, Lublin 1997.

¹⁰⁶ Publikacje zestawiono w kolejności alfabetycznej miejscowości. J. KOWALSKI, *Księża proboszczowie parafii rzymskokatolickiej pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Częstoborowicach na tle jej dziejów*, w: *Dzieje Gminy Rybczewice*, red. L. Świetlicki, Rybczewice–Piaski–Lublin 1996; J. SZCZEPANIAK, *Historia miasta Kamionki (od połowy XV wieku do roku 1869)*, w: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. XII, Lubartów 1993, s. 147-166; I. KORZENIOWSKA, *Kijany – rys historyczny*, w: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. XI, Lubartów 1990, s. 121-132; M. PACHULSKI, *Z dziejów miasta Lubartowa i kościoła parafialnego pw. św. Anny*, w: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. XII, s. 51-73; R. JOP, *Ad sanctos. Pochówki w kościele św. Marii Magdaleny w Łęcznej w XVII-XVIII w.*, „Merkuriusz Łęczyński” 22(2009), s. 8-16; K. PUCHLERZ, *Małomiasteczkowa społeczność w Markuszowie (koniec XVI i XVII wieku)*, „Rocznik Lubelski” 25/26(1983/1984), s. 61-74; J. REMISZEWSKI, *Z dziejów Michowa (do 1864 r.)*, w: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. XII, s. 167-179; K. DRĄCZKOWSKI, *Wpływ stosunków społeczno-ekonomicznych na zmiany demograficzne w świetle szczegółowych badań w Niedzwicy Kościelnej*, „Annales Univ. M. Curie-Skłodowska. Sec. H: Oeconomia” 17(1983), s. 263-285; T. OPAS, *Opole i inne miasteczka szlacheckie dóbr józefowskich i opolskich w dawnym województwie lubelskim w XVII-XVIII w.*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe. Prawo – Ekonomia” 21(1997), s. 126-150; A. WĘGRZYN, *Historia Parafii Serniki*, w: *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. XVI, Lubartów 2006, s. 25-33; S. WIŚNIEWSKI, *Wąwolnica w latach 1795-1918 (stan gospodarczo-społeczny)*, w: *Miejskie społeczności lokalne w Lubelskiem 1795-1918*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2000, s. 41-63.

środowisko historyków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II skupione w 2. poł. XX w. wokół prof. Zygmunta Sułowskiego. Z postulatów badawczych¹⁰⁷ cały czas aktualne są, niezrealizowane do dziś, plany publikacji serii danych ruchu naturalnego, ich krytyka źródłowa¹⁰⁸, a także wykorzystanie do pogłębionych studiów nad zaludnieniem Lubelszczyzny. W ogóle nie podjęto popularnych w ostatnich latach badań nad rodziną, gospodarstwem domowym, a w węższym zakresie nad rolą i pozycją kobiety, dziecka, ludzi starszych. Brak także gruntownych studiów nad kondycją zdrowotną ludności. Pozostaje mieć nadzieję, iż zaległości w tym zakresie zostaną wkrótce nadrobione.

BIBLIOGRAFIA

- GIEYSZTOROWA I.: Wstęp do demografii staropolskiej, Warszawa 1976
- KUKLO C.: Polska demografia przeszłości u progu XXI wieku, „Przeszość Demograficzna Polski” 22(2001), s. 7-32.
- LUBOWIECKI I.: Statystyka województwa lubelskiego ułożona przez Ignacego Lubowieckiego prezesa Kommissyi województwa lubelskiego orderów św. Stanisława II klasy i Krzyża Woyskowego Polskiego kawalera, Warszawa 1824.
- MARUSZCZAK H.: Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego w latach 1822-1846, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B” 4(1949), s. 61-111.
- SUŁOWSKI Z.: Ocena XIX-wiecznych statystyk demograficznych Lubelszczyzny, „Przeszość Demograficzna Polski” 17(1986), s. 90-126.
- WIERCIEŃSKI H.: Opis statystyczny Guberni Lubelskiej, Lublin 1901.
- ZALĘSKI W.: Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne, Warszawa 1876.

¹⁰⁷ Z. SUŁOWSKI, *Sprawozdania z czynności wydawniczej*, s. 34-36.

¹⁰⁸ Wyjątek stanowi tu cenna praca J. Gawrysiakowej, *Grupy wyznaniowe*.

STAN BADAŃ NAD DEMOGRAFIĄ LUBELSZCZYZNY W XVI-XIX WIEKU

Streszczenie

Praca stanowi próbę podsumowania dotychczasowego dorobku badań nad procesami demograficznymi na Lubelszczyźnie w epoce przedstatystycznej, tj. do końca XIX w. Pierwszy spis powszechny odbył się na tym terenie dopiero w 1897 r. Omówiono najpierw prace XIX-wiecznych autorów. Miały one charakter syntetyczny, swoim zasięgiem objęły granice całego Królestwa Polskiego. Stopień ich uszczegółowienia pozwala jednak czasem na analizę wybranych problemów na szczeblu miejscowości, powiatów lub województw. Wzrost zainteresowania problematyką demograficzną nastąpił po II wojnie światowej, co przełożyło się na publikacje autorów skupionych w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Szczególnie cenne okazały się badania prowadzone przez Z. Sułowskiego i J. Gawrysiakową. Podsumowując artykuł, autor podkreślił, iż istnieje pilna potrzeba zintensyfikowania badań nad przeszłością demograficzną Lubelszczyzny.

Słowa kluczowe: Demografia historyczna; Lubelszczyzna; metryki; ruch naturalny; zaludnienie.

THE STATE OF RESEARCH ON DEMOGRAPHY OF THE LUBLIN REGION
BETWEEN THE 16TH AND THE 19TH CENTURY

Summary

The work is an attempt to summarize achievements to date research on the demographic processes in the Lublin region in the pre-statistical era, i.e. by the end of the 19th century. The first census took place in the area in 1897. First, the publications of the 19th century authors were discussed. They were of synthetic nature and encompassed the entire borders of the Polish Kingdom. The granularity of the information, however, allows to consider some problems at the level of the village, district or province. The increased interest in the problems of demography occurred after World War II, which resulted in publications of the authors gathered at the Catholic University of Lublin. The research by Zygmunt Sułowski and Janina Gawrysiakowa proved to be particularly valuable. To summarize the article, the author points out that there is an urgent need to intensify the research on the demographic past of the Lublin region.

Key words: historical demography; the Lublin region; metrics; natural movement; population.

Translated by Karolina Jurak